

УДК [342.95:342.7-053] (477)

Н. В. Коломоєць

**ВПЛИВ ОКРЕМИХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ НА РОЗВИТОК ПРАВ ДИТИНИ
В ПЕРІОД ДО ТА ПІСЛЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Постановка проблеми. Становлення та розвиток прав дитини на території України мали досить складну динаміку. Зумовлено це тим, що територія України в тому вигляді, в якому вона є сьогодні, не завжди була такою. З моменту утворення Київської Русі й до сьогодні кордони нашої держави змінювалися, оскільки українські землі перебували під владою Литви та Польщі, Російської й Австрійської імперій, входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік тощо. Тому дослідити правову природу захисту прав дитини – нелегке та кропітке завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявна низка досліджень, присвячених саме розбудові системи правового захисту прав дитини на території України, яка в різні проміжки часу змінювала свою підвідомчість. Їх здійснювали Б. Андрушишин, В. Синьов, І. Сагайдак, О. Кудрявцева, Н. Дронжек, С. Голікова, Л. Дашкевич, Н. Опольська, О. Шульц, П. Люблінський, А. Агаєва, Т. Єжова та інші. Права дитини розглядалися як із правового погляду, так і з позицій соціології, педагогіки, історії тощо. Нас же цікавить конкретно визначений проміжок часу й особлива група суб'єктів – представники громадськості, які вплинули на подальший розвиток прав дитини в Україні

Метою статті є з'ясування ролі та місця окремих представників громадськості в процесі розвитку прав дитини. Ознайомлення з результатами їхньої праці та досягненнями в цьому напрямі, з'ясування впливу на формування нормативно-правової бази у сфері захисту прав дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-які революційні події спричиняють зміни. Інколи вони мають позитивну динаміку та стають каталізаторами розвитку тих чи інших суспільних інститутів, а деколи навпаки – гальмують усі процеси, що вироблялися в державі роками. Як же вплинула національно-демократична революція на формування правової позиції щодо розвитку прав дитини в Україні, спробуємо розібратися завдяки аналізу наявної джерельної бази.

Так, у дореволюційний період правам дітей приділялася особлива увага. Відомий свого часу правник, криміналіст, адвокат, суддя й активний громадський діяч А. Левенстім порушив так звані «кричущі питання» у сфері захисту прав дитини, зокрема щодо жорстокого поводження з дитиною. З його праць можемо побачити, що по захист прав дітей вперше починають звертатися до суду та відповідних адміністрацій. Навіть більше, А. Левенстім сам дуже часто брав участь у тих справах, де безпосередньо вирішувалося правове становище дитини та необхідно було забезпечити їй захист. Під час розгляду справ він неодноразово наголошував на важливості функціонування товариств із захисту прав дітей та завжди намагався залучити їхніх представників до судового процесу за участю неповнолітніх.

А. Левенстім є тим громадським діячем, який вперше виступив із пропозицією про позбавлення батьківських прав тих осіб, які явно зловживають своїми правами

щодо дитини, експлуатують її, порушують її права та не забезпечують належного розвитку дитини. Тому не дивно, що вперше на з'їзді членів російської групи Міжнародного союзу криміналістів у лютому 1900 р. він порушив це питання з вимогою підтримати його.

Зокрема, А. Левінстім пропонував захищати дітей від:

- сирітства. У зв'язку із цим він закликав розширювати мережу притулків для дітей, які залишилися без батьків. Так, наприклад, лише в Харкові в дореволюційний період відкриті: Олександрівський притулок для бідних хлопчиків; Харківське товариство опіки малолітніх безпритульних сиріт; Притулок для бідних дітей міщан [4, с. 78];

- батьків – у разі їх жорстокого поводження з дітьми, втягнення їх у жебрацтво, прищеплення поганих звичок, втягнення в боргову кабалу тощо;

- найближчих родичів (наприклад, якщо вони змушені доглядати за дітьми після смерті їхніх батьків, але належних умов для цього не створюють, а лише пригнічують дитину як морально, так і фізично);

- ремісників, які використовували працю дітей. А. Левінстім акцентував увагу на тому, що власники мануфактур не забезпечували належних умов праці дітям, збільшували тривалість робочого часу, зловживали своїм становищем тощо. Вперше він згадує про таке:

1. Залучення фабричних інспекцій до вивчення умов праці ремісників та їхніх учнів і помічників.

2. Утворення інституту дільничних піклувальників, такий функціонував і в Харкові. Дільничним піклувальникам надавалися широкі повноваження: вони могли безперешкодно заходити в ремісничі приміщення, захищати права дітей перед ремісниками, заявляти клопотання в інтересах дітей, переводити дитину до іншого ремісника, якщо той не створював належних умов праці для дитини, вимагати точного і неухильного виконання вказівок, повідомляти прокурора або поліцію про факти порушень тощо;

- акробатів, які використовували дітей (інколи навіть над їхні можливості) для того, щоб розвеселити публіку і заробити на цьому гроші. А. Левінстім у своїх публікаціях наводив багато прикладів із власного практичного досвіду про згубний вплив такої експлуатації на психічне та фізичне здоров'я дитини, а деколи її смерть;

- будь-яких форм експлуатації дітей-сиріт, зокрема від примусового жебракування, яке було поширене й на території України [4, с. 78–96].

Із зазначеного можемо побачити, що представник громадськості посилався на власний досвід практичної роботи, аргументував його конкретними фактами, сприяв тому, що держава змушена була звернути увагу на правове становище дітей та якимось чином відреагувати на це. І таких, як А. Левінстім, було багато.

Тому не можемо не зупинитися на Декларації прав дитини, розробленій К. Вентцелем 1917 р. (одна з найперших у світі). У ній представлені основні соціально-економічні, політичні й економічні права і свободи дитини. Її автор вперше проголосив рівність прав дітей та дорослих. К. Вентцель – відомий російський педагог, теоретик та пропагандист вільного виховання. Він вважав, що основою

виховання повинна бути сама індивідуальність конкретної дитини. К. Вентцель обґрунтував принцип автономії школи від держави, який зводився до того, що необхідно організувати незалежний, самоврядний, доступний і безкоштовний освітній заклад, який буде перебувати у віданні громад або вільних союзів громадян. Він відстоював право самовизначення дитини в усіх сферах життя, зокрема в релігійній [1].

Отже, Декларація містила 18 пунктів та закріплювала такі положення:

1. Кожна дитина, яка народилася на світ, незалежно від соціального походження її батьків має право на існування, тобто їй мають бути забезпечені ті життєві умови, які передбачені гігієною дитячого віку – необхідні і достатні для збереження і розвитку її організму та боротьби зі шкідливим для здоров'я впливом.

2. Обов'язок щодо забезпечення належних умов життя та розвитку дитини покладається на її батьків, суспільство та державу. Роль кожного має визначатися законодавством.

3. Кожна дитина має право на вільний розвиток власних сил, здібностей та талантів, тобто вона має право на освіту та виховання, які відповідають її індивідуальним особливостям. Реалізація цього права має гарантуватися наявністю безоплатних навчальних закладів різного спрямування.

4. Кожна дитина, незалежно від віку, є індивідуальною особистістю і в жодному разі не може вважатися ні власністю своїх батьків, ні власністю суспільства, ні власністю держави.

5. Кожна дитина має право обирати собі найближчих вихователів й відмовлятися від догляду своїх батьків, якщо вони негативно впливають на неї. Таке право належить дитині будь-якого віку, держава та суспільство повинні сприяти їй у цьому та стежити за тим, щоб такі зміни не мали наслідком погіршення матеріальних умов життя дитини.

6. Кожна дитина, незалежно від віку, має рівні права з дорослою повнолітньою людиною. Обмеження прав може мати місце лише за відсутності в дитини фізичних або духовних сил.

7. Свобода для дитини полягає в тому, що вона може робити все, що не завдає шкоди її фізичному та духовному розвитку, а також іншим людям. Тобто використання дитиною наданих їй прав не може бути ніким та нічим обмежено, окрім норм законодавства.

8. Жодна дитина не може бути примушена робити те, що не визначено цими правилами.

9. Правила, які встановлюються для дітей та їхніх батьків, мають бути вираженням їхньої спільної волі. Усім дітям має бути надано право брати участь в укладенні таких правил. Якими б не були ці правила, вони мають відповідати вимогам соціальної справедливості та бути обов'язковими для всіх дітей і батьків.

10. Жодна дитина не може бути примушена до вступу до того чи іншого навчального закладу. Виховання та навчання на всіх його етапах є вільним вибором дитини. Кожна дитина має право ухилитися від того навчання та виховання, яке йде в розріз з її індивідуальністю.

11. Кожна дитина є вільною у виборі релігії.

12. Жодна дитина не повинна терпіти утисків через її власні погляди та переконання, якщо тільки вони не порушують права інших членів суспільства.

13. Кожна дитина може вільно висловлювати в письмовій чи усній формі свої погляди та думки, якщо тільки вони не шкодять загальним благам суспільства.

14. Кожна дитина має право на об'єднання в союзи, спілки, кружки і подібні утворення. Безумовно забороненими є ті об'єднання, які мають цілі, що йдуть у розріз з істинним благом дитини та її нормальним фізичним та духовним розвитком, а також ті, що мають на меті завдати шкоди суспільству.

15. Жодна дитина не може бути позбавлена волі, окрім випадків, визначених законом. Жодна дитина не може бути піддана покаранню. Із проступками дитини варто боротися за допомогою відповідних виховних закладів шляхом просвітництва та лікування, а не різного роду репресивними покараннями.

16. Держава та суспільство повинні сприяти розвитку та забезпеченню встановлених прав дитини та нівелювати будь-які прояви зловживання ними.

17. Має бути утворений «Фонд молодого покоління». Основні його надходження можуть бути сформовані завдяки введенню загального спеціального податку на реальне забезпечення прав дитини чи коштом інших відрахувань. Усі витрати Фонду мають суворо контролюватися громадськістю.

18. Кожна дитина з того віку, коли це вбачається доречним, має брати участь у суспільному виробництві, у землеробстві чи іншій виробничій праці в обсягах, які відповідають її силам та здібностям. Така праця в жодному разі не має шкодити її фізичному чи духовному здоров'ю, але має входити в загальну систему виховання та навчання [2, с. 12–14].

Певна річ, Декларація К. Вентцеля була занадто ліберальною в окремих аспектах, оскільки він розглядав дитину рівним щодо повнолітньої особи суб'єктом. Але ж дитина, з огляду на її вік та розумовий розвиток, інколи не здатна усвідомити характер власних дій. Декларація так і не набрала чинності, проте проект даного акта істотно вплинув на подальший розвиток прав дитини, оскільки деякі положення мали велике значення для сфери захисту прав дитини.

У продовження думки варто зазначити, що багато науковців доби національно-демократичної революції виокремлювали дитяче право як галузь [3, с. 59]. Так, на думку В. Куфаєва, дитяче право зародилося під час Першої світової війни, а саме 1914 р. Автор стверджував, що воно складалося з окремих правових інститутів, які розосереджені в різних кодексах. Незважаючи на таку розпорошеність норм, усі вони підтримували основну ідею – охорона інтересів дитини на всіх етапах її розвитку.

В. Куфаєв у своїх переконаннях дуже часто посилався на досвід Німеччини, Англії, Франції. На його думку, передумовою появи дитячого права став розвиток системи суспільно-виробничих відносин. Тобто юридичні норми дитячого права сформувалися на основі наявних суспільних відносин, отже, не норма визначає суспільні відносини, а суспільні відносини виробляють норми. Особливу увагу він приділяв впливу держави на розвиток дитини. Зумовлювалося це тим, що інститут сім'ї поступово руйнувався. Варто зазначити, що після лютневої революції набирає обертів інституалізація, коли держава брала на себе обов'язок виховати дитину незалежно від того, чи були в неї батьки, чи ні.

Саме в цей період вводиться поняття державної охорони дитинства, яке варто розуміти як повну опіку держави над дитиною, спрямовану на створення умов фізичного та психічного розвитку дитини з метою підготовки її до суспільно корисної діяльності [3, с. 62]. Тобто держава визнавалася найвищим опікуном дитини.

З одного боку, такий стан речей мав свої позитивні результати, оскільки після зміни політичного режиму збільшалося соціальних сиріт, неповнолітніх злочинців, поширювалися наркоманія й алкоголізм, спостерігалася загальне зубожіння населення. Тому вплив держави та її втручання в розвиток дитини були доречними. Соціальний захист дитинства виражався у формуванні різного роду державних та громадських організацій, в утворенні різного типу дитячих установ, у доступності загальної та професійної освіти, у працевлаштуванні й охороні праці неповнолітніх тощо. Але негативним було те, що поняття сім'ї нівельовувалося державою, а занадто «м'яке» законодавство щодо неповнолітніх правопорушників лише сприяло поширенню дитячої безпритульності та злочинності.

Зрештою, під час націонал-демократичної революції ухвалено низку нормативно-правових актів у сфері взаємних прав та обов'язків дитини та її батьків, а саме:

- Декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) від 18 грудня 1917 р. «Про громадянський шлюб, про дітей та про ведення книг актів стану», який закріпив конструкцію взаємних прав та обов'язків батьків і дітей;

- Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право від 22 жовтня 1918 р. – став першим кодифікованим актом сімейного законодавства;

- Кодекс законів про шлюб та сім'ю від 1 січня 1927 р., яким, зокрема, зрівняно в правах законно та незаконно народжених дітей;

- Положення про органи опіки та піклування, затверджене постановою ВЦВК від 18 червня 1928 р., та інші.

Утворені:

- особливий міжвідомчий орган – «Рада захисту дітей» (4 січня 1919 р.);

- Комісія з покращення дітей при ВЦВК (1921 р.).

У січні 1924 р. засновано Спеціальний фонд ім. В. Леніна для організації допомоги безпритульним дітям, особливо жертвам громадянської війни та голоду.

Висновки. Підбиваючи підсумки розгляду доби націонал-демократичної революції, зазначимо, що саме завдяки впливу громадськості права дитини набувають повноцінного юридичного змісту та законодавчого закріплення. Проте через складні соціально-економічні умови не всі проекти нормативних актів у сфері захисту прав дитини ухвалені, не всі революційні гасла щодо утвердження прав дитини реалізовано та не всі спроби держави захистити права дитини та сприяти її розвитку мали позитивний вплив.

Література

1. Вентцель К. Борьба за свободную школу. М., 1906. 291 с.
2. Вентцель К. Отделение школы от государства и декларация прав ребенка. М.: Типолит. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1918. 15 с.
3. Куфаев В. Детское право, его предмет и объем. Право и жизнь: журнал, посвященный вопросам права и экономического строительства / под ред. проф.: А. Винавера, М. Гернета, А. Трайнина. М.: Право и жизнь, 1926. Кн. 8/10. С. 59–65.
4. Левинстим А. Жгучие вопросы из практики защиты детей. Вестник права: журнал Юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете. 1901. № 8. С. 77–96.

Анотація

Коломось Н. В. Вплив окремих громадських діячів на розвиток прав дитини в період до та після національно-демократичної революції. – Стаття.

Проаналізовано працю окремих громадських діячів у сфері захисту прав дитини. Вивчено досвід роботи А. Левінстима, К. Вентцеля та В. Куфаєва. Акцентується увага на тому, як зазначені громадські діячі вплинули на подальше нормативне закріплення прав дитини та їх захист органами державної влади.

Ключові слова: права дитини, правове положення, націонал-демократична революція, декларація, захист прав, державна охорона дитинства.

Аннотация

Коломеец Н. В. Влияние отдельных общественных деятелей на развитие прав ребенка в период до и после национально-демократической революции. – Статья.

Проанализирована работа отдельных общественных деятелей в сфере защиты прав ребенка. Изучен опыт работы А. Левинстима, К. Вентцеля и В. Куфаева. Акцентируется внимание на том, как указанные общественные деятели повлияли на дальнейшее нормативное закрепление прав ребенка и их защиту органами государственной власти.

Ключевые слова: права ребенка, правовое положение, национал-демократическая революция, декларация, защита прав, государственная охрана детства.

Summary

Kolomoiets N. V. Influence of certain community leaders on the development of the rights of children in the period before and after the National and Democratic Revolution. – Article.

The article is focused on the analysis of the activities of certain community leaders in the field of children rights protection. The author has studied the experience of A. Levinstim, K. Ventsel and V. Kufaiev. The author has emphasized on the way how these community leaders influenced the further regulatory consolidation of the rights of children and their protection by state authorities.

Key words: rights of children, legal status, national and democratic revolution, declaration, protection of rights, state protection of childhood.